

НІКОЛАЄНКО Т. Б.,

кандидат юридичних наук,
доцент, професор кафедри кримінального права
(Національна академія
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького)

УДК 340.15 (474.5) 343.24/25

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ КОЗАКІВ І ВІЙСЬКОВОЇ СТАРШИНИ ЗА ЗВИЧАЄВИМ ПРАВОМ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ СЕРЕДИНИ XVI СТ. – СЕРЕДИНИ XVII СТ.

У статті досліджено особливості визначення злочинів і специфіка призначення покарань за їх учинення в Запорозькій Січі серед козаків через призму їхнього соціально-правового становища.

Виникнення козацтва, як і будь-якого іншого історичного явища, відбулося в певному хронологічному порядку під впливом конкретних чинників, а саме: прагнення українців до волі, боротьба проти посилення соціального, національно-релігійного гноблення феодально-кріпосницького ладу, утисків їхніх прав з боку панів, а також поляків, і необхідність захисту проти зовнішніх ворогів. Козаки, які не хотіли з цим миритися, відповідали повстаннями, а згодом почали відходити на «Низ». За дніпровськими порогами будували засіки від нападу ворожих сил, однією з головних якою була Запорозька Січ. Вона стала центром (консолідації) українського козацтва із формуванням та утворенням власної структури.

Особливістю цього державотворення було виключення узурпації влади козацькою старшиною й можливості створення спадкової аристократії. Це позначилося й на правовому полі, а саме: рівноправність козаків незалежно від соціального статусу; злочини та покарання регулювалися звичаєвим правом; метою покарання було кара злочинця, плата за його вчинення, відшкодування збитків, залякування, перевиховання й розкаяння в учиненому зі швидким і публічним виконанням; злочини, які визначались звичаєвим правом стосувалися захисту життя, здоров'я, честі, гідності, майна козаків; за їх учинення запорожці каралися досить суворо – від смертної кари до вигнання.

Окремі види покарання та злочинів були запозичені із норм Литовських Статутів, при чому особливості привілейованості останніх вони були позбавлені. Це було проривом у правовій сфері щодо рівноправності громадян незалежно від їхнього соціального становища й характерною ознакою звичаєвого (козацького) права.

Ключові слова: Запорозька Січ, козаки, козацтво, звичаєве право (козацьке право), покарання, забивання киями, ганебний стовп, виволання (вигнання).

В статье исследованы особенности определения преступлений и специфика назначения наказания за их совершения в Запорожской Сечи среди казаков сквозь призму их социально-правового положения.

Возникновение казачества, как и любого исторического явления, произошло в определенном хронологическом порядке под влиянием конкретных факторов, а именно: стремление украинцев к воле, борьба против усиления социального, национально-религиозного гнета феодально-крепостнического строя, ущемлений их прав со стороны помещиков, а также поляков и необходи-

мость защиты от внешних врагов. Казаки, которые не хотели с этим мириться, отвечали восстаниями, а со временем начали отступать на «Низ». За днепровскими порогами строили засеки от нападения вражеских сил, главной из которых была Запорожская Сечь. Она стала центром (консолидации) украинского казачества с формированием и утверждением собственной структуры.

Особенностью данного государственного образования было исключение узурпации власти казацкой старшиной и возможности возникновения наследственной аристократии. Это отображено и в правовом поле: равноправие казаков, независимо от социального статуса, преступления и наказания, регулировались обычным правом; целью наказания были наказание преступника, плата за его совершение, возмещение убытков, запугивание, перевоспитание и раскаяние в совершенном с быстрым и публичным исполнением решения; преступления, которые определялись обычным правом, касались защиты жизни, здоровья, чести, достоинства, имущества казаков; за их совершение запорожцы наказывались достаточно строго: от смертной казни до изгнания.

Отдельные виды наказания и преступления были заимствованы из норм Литовских Статутов, при этом особенности привилегированности они были лишены. Это было прорывом в правовой сфере в отношении равноправия граждан независимо от их социального положения и характерной чертой обычного (казацкого) права.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, казаки, казачество, обычное право (казацкое право), наказание, битье батогами, забивание палками (киями), позорный столб, изгнание.

In the article the peculiarities of the of crimes definition and the specific character of infliction of penalties for committing them in Zaporozhian Sich among the Cossacks in terms of their social and legal status have been researched.

The emergence of the Cossacks as any other historical phenomenon occurred in a certain chronological order under the influence of specific factors, among which are: the desire of Ukrainians for freedom, the struggle against the intensification of social, national and religious oppression of feudal serfdom system, infringement of their rights by the masters, including the poles, and the need in protection against external enemies. The Cossacks, who did not want to accept it, answered by revolts, and then began to move off to the “Bottom”. Over the Dniro rapids against the attacks of enemy forces there were built the abatis, one of the main of which was Zaporizhian Sich. It became a center of the Ukrainian Cossacks consolidation with the formation and approval of its own structure.

The peculiarity of this state formation was the exception of the power usurpation by Cossack warlords and the possibility of creating the hereditary aristocracy. This was reflected in the legal field, as in: equality of Cossacks regardless of social status; crime and punishment were subject to the customary law; the purpose of punishment: the punishment of the offender, the payment for his committing, reparation of losses, intimidation, reformation and repentance of deeds with fast and public performance; the crimes defined by customary law concerned the protection of the Cossacks' life, health, honor, dignity, property; for their committing the Cossacks were punished rather severely: from death to banishment.

Certain types of penalties and crimes were borrowed from the norms of the Lithuanian Statutes, at that they were deprived of the peculiarity of the privilege of the latter. It was a breakthrough in the legal field concerning the equality of citizens regardless of their social status and the attribute of the customary (Cossack) law.

Key words: Zaporozhian Sich, Cossacks, Cossackdom, customary law (Cossack law), punishment (penalty), batting to death, whipping post, vyvolannia (banishment).

Вступ. Захист Вітчизни є обов'язком громадянин України та найважливішою функцією держави. Вона зароджувалась упродовж віків, жила в українських душах, оберігаючи від знищення й поневолення, приводячи нас до омріяної свободи та незалежності. Сучасний стан боротьби держави за свої суверенітет і цілісність демонструє справжнє обличчя нашої нації, її бажання повернення України народові.

Така незламна боротьба бере свій початок із періоду існування козацтва. Саме воно є прикладом і практичним досвідом боротьби поколінь борців за свободу українського народу. Поглиблене вивчення історичних процесів державо- і правотворення періоду козацтва сприятиме отриманню позитивних уроків минулого та уникненню помилок у майбутньому.

Питаннями виникнення козацтва присвячені низки наукових, історичних і літературних праць. Серед науковців історичні аспекти державотворення Запорозької Січі як осередку козацтва досліджували І. Грозовський, М. Грушевський, І. Паньонко, А. Скальковський, Д. Яворницький та інші [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Висвітлення аспектів правотворення на українських землях запорозьких козаків є менш дослідженим. Це зумовлено існуванням звичаєвого права, джерелом дослідження якого є лише документи січового архіву та спогади сучасників (Г. Мілера, С. Мишецького, М. Коржа й інших) [8; 9; 10]. Аналіз документів і значної кількості наукових праць надав можливість визначити питання, які не висвітлено або розглядалися лише частково. Це стосується аспектів кримінальної відповідальності козаків періоду середини XVI ст. – середини XVII ст. Цей напрям доцільно розглянути шляхом дослідження особливостей визначення злочинів і специфіки призначення покарань за їхнє вчинення в Запорозькій Січі серед козаків через призму їхнього соціально-правового становища.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити особливості визначення злочинів і специфіку призначення покарань за їхнє вчинення в Запорозькій Січі серед козаків через призму їхнього соціально-правового становища.

Результати дослідження. Виникнення козацтва, як і будь-якого іншого історичного явища, відбулося в певному хронологічному порядку під впливом певних чинників. Дослідження цього питання різними науковцями сприяло появі різних теорій щодо початків виникнення козацтва. Не зупиняючись детально на кожній із них, ми об'єднаємо їх позиції в чинники появи та формування козацтва.

Однією з базових причин виникнення козацтва було уходництво: «... великі простори над долішнім Дніпром, Богом і Дністром були безлюдні, останні оселі йшли недалеко поза Кам'янець, Брацлав, Черкаси. Далі аж до Чорного Моря простягалися дикі поля, околиці пусті, вкриті буйними травами, з островами лісів. Багата рослинність і велике багатство тварин притягали до себе людей із пограничних осель, вони йшли туди залюбки на влови та на рибальство по уходах, тобто в гирлах річок. Ці уходники на весну й улітку жили у степу, у шатрах у землянках чи хатинках з хворосту, полювали на звірину, в'ялили й солили м'ясо й рибу. Приладжували шкіри, пасічникували та на зиму верталися до своїх осель перепродувати добуте» [4, с. 122; 11, с. 143; 12, с. 172; 13, с. 115]. Така діяльність приносила певні прибутки й наражала на небезпеку. Це пов'язано із відбиттям постійних нападів із боку турецько-татарської агресії: «... не раз вони нападали на уходників, забирали їм їх засоби, ще й побивали, а брали в полон. Але уходники приспособлювалися до степових небезпек, уміли знайти собі безпечний захист та як що до чого зі зброєю в руках відбивалися від ворога. Не раз і самі йшли на татарські кочовища, розганяли степовиків, захоплювали зі собою їх стада і брали всяку добич» [5, с. 4, 8; 12, с. 160–170, 172; 13, с. 115; 14, с. 170; 15, с. 4].

Із часом до уходників приєднувалися втікачі. Основна маса їх – селяни, які тікали від посиленого феодалного тиску, релігійно-національного переслідування, панської неволі з українських земель, захоплених Польщею. Політика останньої полягала в ополяченні українського населення, із подальшим обмеженням української мови та культури й переходом до католицької церкви. Постійне збільшення повинностей, податків і запровадження кріпосної залежності сприяли посиленню феодалного гніту. На такі землі переселялися й інші верстви, які також зазнавали утисків із боку польського королівства: дрібні шляхтичі, міщани, заможні селяни.

Наявність героїчних постатей тогочасся, що намагалися захистити свій народ від внутрішньої та зовнішньої агресії, згуртувало їх в озброєні загони месників прав, свобод, честі українського народу.

Мотиви, які змушували людей до такого кроку, були різними: «... ті, які тяжко ображені, ті, хто не знайшов на батьківщині ніякої сатисфакції, хто не мав шматка насущого для прожиття; тут були всі, хто натерпівся від тяглових повинностей, усі ображені і принижені за свою віру й народність, усі, хто знав варварських катувань, жорстоких знущань за людські права, за своє існування; тут були і ті, хто чув у собі «волю вогненну, силу богатирську», хто носив у своїх грудях «печаль люту», «горе-недолю»; були тут і «самосбройцы польськіє» і «ускоки задунайські» й «западные люди, чуждые русским, маловедомые». Всі вони знаходили гостинну зустріч на Запоріжжі, вільний притулок знаходили тут і ті, кого приваблювала воля, здобич, молодецтво, слава» [7, с. 115].

Виникнення козацтва було зумовлене прагненням українців до волі, боротьбою проти посилення соціального, національно-релігійного гноблення феодально-кріпосницького ладу, утисків їхніх прав із боку панів, а також поляків і необхідністю захисту проти зовнішніх ворогів.

Козаки, які не хотіли миритися із зовнішнім і внутрішнім натиском, відповідали повстаннями, а згодом почали відходити на «Низ». За дніпровськими порогами будували засіки від нападу ворожих сил, одну із головних – «Запорозьку Січ» – М. Грушевський назвав «огнищем козацької сили, солідарності та організованості». Вона стала центром (консолідації) українського козацтва із формуванням і утвердженням власної структури.

Специфічні історичні умови виникнення та особливості життя козаків вплинули на процес утворення держави. На думку одних науковців, І. Паньонка, В. Іванова, М. Лазаровича, Запорозька Січ була своєрідним державним утворенням – демократичною республікою безпосереднього управління: 1) за формою правління – демократичною республікою, органи управління, якої формувалися переважно для забезпечення головного завдання – оборони козацтва від зовнішнього нападу; 2) за формою державного устрою – унітарною організацією, що складалася зі спілки куренів (побутово-бойових одиниць) і паланок (адміністративно-військових округів) у межах Вольностей Запорізьких; 3) за населенням – самоорганізованою корпорацією самітників та утікачів, яка була основана на колективній формі власності на землю й інше майно, формальній рівності козаків у користуванні земельними угіддями, кооперативних формах господарювання й побуту й елементах зрівняльного розподілу благ [5, с. 10, 14; 11, с. 153; 13, с. 122].

На думку інших, зокрема, О. Поступної, перехідною моделлю між справжньою повноцінною державою і професійною общиною. Це обґрунтовується тим, що Запорозька Січ виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі. Людей об'єднала не сила державної влади, а духовна спорідненість. Запорозька Січ була деформованим варіантом державності: інтенсивний розвиток військової сфери – могутнє військо й озброєння, примітивний економічний сектор (відсутність власної фінансової системи, грошей, міст, розвинутої інфраструктури, невиконання господарської, демографічної, культурної та інших державотворчих функцій), несприятливі зовнішні впливи – усе це не дало змоги зародку ескізу української державності перерости в нову якість.

Постійно пасивно оборонювальна, а згодом і активна наступальна діяльність козаків сприяла виникненню позиції науковців: І. Грозовського, М. Слабченка, М. Косвена, М. Нікітіна – щодо визначення козацького товариства як суспільства із типовою військовою демократією. Обґрунтуванням цього є військовий стан, вирішальна роль у суспільних справах озброєного народу, збагачення й посилення соціальної верхівки військової демократії, формування звичаєвого права, перші спроби усної кодифікації, відсутність сім'ї [4, с. 123; 16, с. 183; 17, с. 152; 18, с. 240].

Незважаючи на різноманітність думок щодо державності Запорозької Січі, можна виокремити ознаки, яких дотримуються всі науковці, – соціально-правовий статус козацтва. Наявне державотворення виключало узурпацію влади козацькою старшиною, можливість створення спадкової аристократії. Це забезпечувалося щорічними звітами, перевиборами

посадових осіб, широкою участю всіх козаків в управлінських утвореннях, гарантуванням політичних, економічних і культурних прав. «Тут панувала цілковита рівність усіх членів громади: кожен користувався однаковим правом голосу, кожен міг заперечити пропозицію іншого, висунувши натомість свої плани й міркування, але що вже було ухвалене радою, було необхідним і обов'язковим для всіх. Запорізька громада доходила до повного ідеалу, невідомого ні в давні, ні в середні, ні в нові віки; принцип рівності панував тут у всьому: під час загальних зборів, при виборах військової старини, січовому й паланковому управлінні. Ні знатність роду, ні станове походження, ні перевага віку не мали в Січі жодного значення: лише особисті якості, тобто відвага, досвід, розум, кмітливість, бралися до уваги» [7, с. 120]. Навіть відповідна організаційна структура Запорозького війська не впливала на це. Увесь склад Війська Запорозького низового ділився на старшину: *військову* (кошовий отаман, суддя, осавул, писар), *«молодицу старшину»* (курінні отамани, «батьки» або «сивоусі діди»); військові чиновники (військові службовці) – підписарій, булавничий, хорунжий, бунчужний, пірначний, підосавулій, довбиш, піддовбиш, пушкар, підпушкар, гармаш, товмач, шафар, підшафарій, кантаржій, канцеляристи; похідні й паланкові старшини (начальники) – полковник, писар, осавул, підписарій, підосавулій; громадські отамани); *юних молодиків*, які готувалися стати справжніми козаками; *січову масу*, так звану «сіромашню, простолюд, чернь»; *запорозьке поспільство*, котре жило поза Січчю, у зимівниках [7, с. 121, 138–148].

Такий склад не впливав на їхню правове становище. «Життя кошового отамана, які і решти старшин, мало чим відрізнялося від життя решти козаків: він перебував завжди в тому самому курені, в котрому був і до обрання кошовим, стіл і стара його були в тому ж курені, разом із козаками. Так було споконвіку» [9, с. 48].

Рівноправність козаків у Запорозькій Січі незалежно від соціального статусу позначилася й на правовому полі. Перебуваючи в небезпечних умовах Дикого Поля, згуртовані козаки потребували спільних зусиль, вироблених самим життям і природними потребами товариства. Це вплинуло на формування правової системи. Прагнучи до особистої свободи та незалежності від панування чиновників, козаки твердо стояли на сторожі своїх звичаїв. Вони не визнавали дії Литовських Статутів, актів королівської влади, канонічного й магдебурзького права. Єдиним джерелом права було звичаєве право. У процесі свого розвитку воно взаємодіяло із правовими системами сусідніх народів і держав. Запорозькі козаки запозичували ті правові норми, які відповідали їхнім потребам [4, с. 124]. Проте писаної форми вони так і не набули. На думку Г. Міллера, яку підтримав Д. Яворницький, а згодом розвинули І. Паньонко, І. Бойко, М. Лазарович, «писаних законів від них годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорізьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя; нарешті, запорізькі козаки взагалі уникали писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили їхніх свобод» [5, с. 12; 7, с. 149; 8, с. 39; 13, с. 125; 14, с. 173;].

Розвиваючи цю думку, І. Грозовський зауважив, що причинами існування звичаєвого права переважно в усній формі були такі: відсутність гострого соціального конфлікту між козацькою верхівкою й родовими козаками та формальних привілеїв козацької старшини, а значить, і вимог зафіксувати їхні (привілеї) у письмовій формі. Як відомо, поява писаних законів пов'язана з диференціацією суспільства на протилежні класи: багатих і бідних, знатних і простих. Військовий характер січової громади, «батьківські» відносини між отаманом і підлеглими козаками, система старшин, відсутність розшарування на класи в соціальній структурі стримували наростання класових суперечок. Формальна відсутність привілеїв козацької старшини також не могла викликати вимогу фіксації норм у писаній формі. Крім того, козацька старшина і «старики» (старі, заслужені козаки, які раніше посідали виборні посади й користувалися авторитетом серед громади) були зацікавлені у збереженні усного права для трактування стародавніх звичаїв у власних інтересах. Такий консерватизм звичаїв і їхня корпоративність також впливали на усну форму права [1, с. 8; 4, с. 127–128; 6, с. 69; 11, с. 160].

Погоджуючись із думкою І. Грозовського, зауважимо, що питання короткого минулого козацтва та нездатності письмово фіксувати норми права є дискусійним. Як відомо, запорозьке козацтво проіснувало близько трьох століть, його писемність була досить розвинутою. За своєю грамотністю й начитаністю маса січового війська стояло високо. Хоча козаки, що жили по зимівниках, вештаючись по плавнях, мандруючи зі своїми отарами безмежними степами, скніли в цілковитому неучті, багато хто із кошових і суддів були людьми грамотними, власноручно підписувалися на ордерах і листах, були люди, котрі вміли складати латинські вірші й духовні канти. На 13 неписьменних в одному курені виявилось 15 письменних. Такий відсоток освіченості в масі середнього й навіть вищого стану, не кажучи про нижчий стан великоруського народу, годі й шукати [7, с. 309, 312]. Крім того, у самому Запорозжжі були й осередки освіти – школи (січові, монастирські, церковно-парафіяльні), власна канцелярія. Хоча журналів повсякденного життя війська й записок про його походи запорожці не вели, проте всі вияви громадського та приватного життя війська, усі вхідні документи приймав військовий писар. Для гарантування «військових секретів», збереження політичної незалежності козацького ладу вівся архів при головній військовій канцелярії й архіви при кожній паланці низових вольностей [9, с. 46; 19, с. 217].

Отже, норми козацького звичаєвого права існували в усній формі, мали свій консерватизм і ознаки військового характеру. Воно приділяло увагу регулюванню відносин цивільного та кримінального характеру. Найбільш розвинутими були норми кримінально-правового впливу.

Оскільки письмової форми фіксації норм не було, їхні види, особливості застосування й винесення вироків підлягали дослідженню лише із переказів і архівних документів того часу.

Відповідно до мети нашого дослідження, ми зупинимось на видах злочинів, які були в Запорозькій Січі, покараннях та особливостях їх застосування відповідно до соціально-правового статусу козаків.

Козацьке право передбачало широке коло злочинів, які можна об'єднати, відповідно до об'єкта посягання, на певні види: військові (проти військової дисципліни), службові, проти порядку управління й суду, проти особи (честі, свободи, життя), проти власності (майнові злочини, злочини проти публічного і приватного права), проти моралі (природи й моралі), порушення кордонів сусідніх держав [1, с. 8; 5, с. 13; 11, с. 164; 14, с. 175].

Найбільшим тяжким звичаєве право вважало вбивство козаком товариша, завдання побоїв козаком козаку у тверезому чи п'яному стані, крадіжка чогось козаком у товариша й переховування ним крадених речей тощо. За їх учинення запорожців карали досить суворо. Це пов'язано передусім із тим, що в Січ приходили люди різної моральності – «злочинці, засуджені на страту, дезертири, всіляки пройдисвіти». І для уникнення негативного впливу на козаків запорозькі закони смертельно карали злочинців. По-друге, це були вимоги того часу. Жорсткий порядок необхідний для підтримання дисципліни, ведення боротьби з внутрішніми та зовнішніми агресорами. Козаки насамперед захищали свою свободу, майно й лише потім думали про громадське життя.

Загалом система злочинів і покарань у кримінальному праві козаків характеризувалося особливостями мети їх призначення: кара злочинця, плата за вчинення злочину, відшкодування збитків, залякування, перевиховання та розкаяння в учиненому [14, с. 178–180]. Вони були спрямовані на швидку й публічну її реалізацію. Значні витрати на виконання і тривалість дії суперечило військовому характеру запорозького товариства. Виконання публічно виконувало й превентивну функцію. Це позначилося й на системі покарань. Вони були спрямовані на швидку реалізацію та короткостроковість виконання. Саме тому в товаристві практикували покарання, які можна було негайно виконати та на які мало витрачалося. Зокрема, це були такі види покарання, як смертна кара (проста, кваліфікована), тілесні покарання (членоушкодження, болючі, калічницькі), ганебні, майнові покарання, короткострокове позбавлення волі (свободи, честі, прав) і вигнання [1, с. 12; 11, с. 165–166; 14, с. 179].

Смертна кара застосовувалася за вчинення найбільш небезпечних злочинів: убивство взагалі й убивство козака (убивство людини, котра не належала до запорозької громади, уважалося менш тяжким злочином), побої, крадіжки, «великі крадіжки», зв'язок із жінкою

й содомський гріх, зухвалість щодо начальства, особливо щодо чиновних людей російського уряду, дезертирство, гайдамацтво (крадіжки коней, худоби та майна в мирних жителів українських, польських і татарських областей або у купців та мандрівників, що проїжджали запорозькими степами), приведення в Січ жінки, кривда жінки (її знеславлення, пияцтво під час походу на неприятеля) [6, с. 161–162, 9, с. 57–58]. Її види залежали від злочину й особи, яка його вчинила. Найстрашнішою стратою було закопування злочинця живим у землю. Її застосовували у випадку вбивства козаком свого товариша (убивцю клали живим у труну разом із убитим і обох закопували в землю). Якщо вбивця був хоробрим воїном і добрим козаком, його могли звільняти від цієї страшної страти, замінюючи її штрафом [9, с. 57].

Найпопулярнішою стратою в запорозьких козаків було забивання киями біля ганебного стовпа. Під це покарання потрапляли особи, які вчинили крадіжку, переховування або купівлю крадених речей, за шлюбну зраду, мужолозтво, скотолозтво, побої, насильство, дезертирство. Такий ганебний стовп стояв на січовій площі біля дзвіниці, біля нього завжди лежала в'язка сухих дубових палиць із голівками на кінцях. Злочинця-крадія приковували до стовпа і тримали протягом трьох діб, доки він не сплатить кошти за вкрадену річ. За цей час кожен, хто проходив повз, міг бити злочинця, лаяти його, годувати, пропонувати грошей. «Пий, скурвий сину, злодію! Як не будеш пити, то будемо тебе, скурвого сина, бити!». Якщо злочинець пив, тоді козаки його били, примовляючи: «Тепер же, брате, дай-но ми тебе трохи попоб'ємо ... за те ми тебе, скурвий сину, й горілкою поїли, що нам тебе треба попобити». Бувало так, що вже за одну добу злочинця забивали на смерть. Це залежало від сили та напрямків ударів. Інколи після кількох ударів, направлених на чутливі частини тіла й органи, злочинець помирав. Після цього його майно відбирали на військо. Якщо злочинець залишався живим, тоді він від своїх п'яних товаришів отримував гроші за мужність. В окремих випадках, коли засуджений користувався авторитетом серед козацького товариства або мав інші пом'якшуючі обставини (наявність малолітніх дітей і дружини, які могли залишитися «без харчів»), його могли залишити живим, обмежившись лише тілесними покараннями [7, с. 151–152]. Іноді покаранням киями заміняли смертну кару. Тоді в покараного відбирали худобу й рухоме майно, причому одну частину худоби віддавали на військо, другу – паланковому старшині, третю частину й усе рухоме майно винного – його дружині й дітям, якщо він був жонатим [9, с. 56, 57]. Заміна смертної кари викупом прослідковується й у Литовських Статутах: «Который злочинца будеть на смерть сказанъ, а отъ того бы се откупилъ або отпрошонъ былъ. Тежъ уставуемъ, естли бы хто о злодѣйство або о которое иное злочинство на каранье або на смерть врьдомъ права посполитого всказанъ былъ, а въ томъ караньи горло свое пенязми откупилъ, або от того каранья або отъ страченья горла черезъ пріятелей своихъ або гостей пословъ пановъ знакомитыхъ выпрохонъ былъ або выправенъ, або тежъ за злый свой учинокъ въ ката въ рукахъ былъ; таковой кождый безчести маеть быти, и промежку добрыми людьми рыцерскими не маеть большей привильевъ шляхецскихъ уживати [20, арт. 33, р. 11].

Крім ганебного стовпа, у запорозьких козаків використовували й шибеницю та залізний гак. До них засуджували за «велику» або неодноразову крадіжку: крадіжку коней, худоби, злодійство, «якщо б хто хоча б мало, як то путо або нагайку у них украв, повішений на дереві буде», «велика крадіжка і кого багато разів спіймають, таких на стовпі вішають», купівлю та переховування крадених речей, розбій, грабіж, гайдамацтво, за злочини проти моральності.

Іншим видом смертної кари було утоплення. Його застосовували при пияцтві під час морського походу. Злочинцю зв'язували руки й ноги, засипали за пазуху пісок чи прив'язували до тіла каміння та кидали у воду [3, с. 67–68].

Застосування гострої палі або гострого колу в запорожців відбувалося рідко. Найчастіше цю страту практикували поляки для залякування козаків: запорожці називали таку смерть на гострій палі «стовповою» смертю [21, с. 646].

У Запорозькій Січі не існувало чіткого поділу злочинів, за які призначався той чи інший вид смертної кари. Ці питання визначало товариство на своїх зібраннях. Під виконання смертної кари міг потрапити кожен, у тому числі й кошовий отаман. Уникнути її можливо

було лише у випадку, коли дівчина погоджувалася вийти заміж за приреченого [10, с. 56]. Цей принцип прослідковується й у Литовських Статутах. Його впровадження визначало життя, честь, гідність, майно привілейованими заходами захисту з боку права без чіткого визначення його виду (варто зазначити, що це право стосувалося привілейованих станів – шляхтичів): «Хто бы на чій домъ а господу умыслнѢ наѢхаль, хотечи его забити, а умыслнѢ наѢхавши або нашедши, въ томъ дому кого кольвекъ раниль або забиль, а то бы на него переведено было слушнымъ доводомъ; таковой горло тратить, а головщизна близкимъ зъ имѢнья плачона быти маеть [20, арт. 1, р. 11].

Щодо інших видів покарання, передбачених звичаєвим правом козаків, були тілесні покарання. Вони ділилися на болісні та калічицькі, метою яких було дотримання військової дисципліни в Січі. Прикладом болісного покарання було побиття киями. Воно призначалося за такі злочини, як зневаження старшини, завдання побоїв, що призвели до смерті потерпілого, за гайдамацтво, за крадіжку коней, розбій і крадіжку купців запорозьким козаком, за підкуп вартового і сприяння втечі в'язня, за дезертирство, збездження жінок та інші злочини проти власності, тілесної недоторканності, моралі й військові злочини. Їх виконання здійснювалося залежно від учиненого злочину: «на базарі», «біля стовпа», «під шибеницею», «на військові сходці». Воно було публічним і жорстоким, «будучи самі великими злодіями з погляду стороннього, вони жорстоко крають тих, хто й найменшу річ украде у свого товариша – шмагання нагаєм під шибеницею». Посягання на чужу власність було виявом виключного зухвальства [6, с. 163].

Калічицькі покарання застосовувалися рідше. Вони суперечили моральним основам організації козацького суспільства: каліка не міг виконувати основний обов'язок запорозького козака – служити у війську – та порушувало мету покарання – відшкодування порушених інтересів товариства загалом. За поранення ножем у п'яному стані до винного застосовували пошкодження членів – «изломленіє одной ноги на сходке», «за большія вины переламливали руку и ногу» [1, с. 9; 3, с. 75–76; 14, с. 185; 21, с. 646].

Крім того, запорожці застосовували й ганебні покарання, зокрема приковування чи прив'язування винного до ганебного стовпа чи гармати (окремі науковці визначали ці покарання як короткострокове позбавлення волі). Його призначали за дрібні крадіжки чи незначні провини, «якщо козак заборгує козакові й не захоче чи не зможе сплатити йому борг, винного приковують ланцюгами о гармати й залишають до того часу, поки він сам не заплатить свого боргу, або хтось інший не поручиться за нього» [11, с. 166; 9, с. 58; 14, с. 185].

До ганебних покарань зараховувалися й посадження на дерев'яну кобилу, догана, громадський осуд (приниження гідності злочинця та відвернення всього коша надалі від злочинних дій), усунення від посади й позбавлення права надалі бути обраним на керівну посаду в Запорозькій Січі (від кошового отамана та до найменших урядовців), вигнання (відлучення від козацької громади на певний строк чи безстроково, без надання вигнання на території Запорозьких Вольностей притулку й захисту) [3, с. 78; 14, с. 186]. Ці покарання можна зустріти й у Литовських Статутах. За вчинення військових злочинів Статутами передбачалось таке: позбавлення честі, конфіскація, втрата посади, смертна кара, заковування в ланцюги, вигнання (виволання): «хто бы з битвы утекъ .. именье и честь тратить» [22, арт. 14, р. 2.]; «если бы хто, будучи на службѣ нашей, будь в обозѣ або в тегненью на дорозе, одинъ на другого умыслне [!] або обычаемъ зъвады наехал, або нашол на обозъ або на стан квалтом и кого забил або ранил, а было бы то на него переведено, тот горло тратит» [22, арт. 21, р. 2]. «хто бы злочинцов, разбойников, злодеев, людей выволаных в себе в дому ховал, некоторую раду або помоч ку шкоде посполитое речы лавал и чинил... тогда тот не инако мает бытии каран» [22, арт. 31, р. 4]. При виволанні (вигнанні) особа переставала існувати для закону як особистість. Вона втрачала шляхетство, право на майно та змушена була переховуватись за кордоном. Від виволанця відрікалися всі близькі люди, заборонялося надавати йому притулок, їжу.

Висновки. Отже, прагнення справжніх українців до волі, незалежності, боротьба за свої права проти соціального, національно-релігійного гноблення феодально-кріпосницько-

го ладу та зовнішніх ворогів сприяли виникненню козацтва на терені Запорозьких порогів. Особливості їхнього життя й відповідні історичні умови виникнення вплинули на організацію козацького товариства з типовою військовою демократією – Запорозьку Січ. Організаційна структура Запорозького війська характеризувалася рівноправністю всіх козаків, незалежно від їхнього соціального статусу. Кожен міг бути обраним як кошовим отаманом, так і переобраним у разі недовіри громади. Це позначалося й на правовому полі. Їхня діяльність регулювалася звичаєвим правом, характерними ознаками якого були суворість, консерватизм, усність, публічність, корпоративність, військовість. Злочини, які визначались звичаєвим правом, стосувалися захисту життя, здоров'я, честі, гідності, майна козаків. За їх учинення запорожці карались досить суворо: від смертної кари до вигнання. Окремі види покарання та злочинів були запозичені із норм Литовських Статутів, при чому особливості привілейованості останніх вони були позбавлені. Це було проривом у правовій сфері щодо рівноправності громадян незалежно від їхнього соціального становища й характерною ознакою звичаєвого права

Список використаних джерел:

1. Грозовський І.М. Звичаєве право Запорізьких козаків : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.М. Грозовський. – Х., 1998. – 17 с.
2. Грозовський І.М. Козацьке право / І.М. Грозовський // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76–80.
3. Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734–1775 р.р.) : [навч. посіб.] / І.М. Грозовський. – Х. : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. – 364 с.
4. Грозовський І.М. Феномен козацького права / І.М. Грозовський // Вісник Академії правових наук. – 1997. – № 3 (10). – С. 121–130.
5. Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / І.М. Паньонко. – Львів, 2000. – 22 с.
6. Скальковский А.А. История Новой-Сечи, или Последнего Коша Запорожского / А.А. Скальковский. – Одесса : Городская типография, 1846. – 1060 с.
7. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Д.І. Яворницький ; пер. з рос. І.І. Сварника ; упоряд., іл. О.М. Апанович, худож. В.М. Дозорець. – Львів : Світ, 1990 – Т. 1 : Історія запорізьких козаків. – 1990. – 319 с.
8. Миллер Г.Ф. Историческія сочиненія о Малороссіи и Малороссіянахъ Г.Ф. Миллера бывшаго историографа російскаго писання на рускомъ и нѣмецкомъ языкахъ и хранящіяся въ Московскомъ Главномъ Архивѣ Министерства иностранныхъ дѣлъ / Г.Ф. Миллер. – М. : Въ Университетской типографіи, 1846. – 96 с.
9. Мышецкій С.И. История о казакахъ запорожскихъ / С.И. Мышецкій. – Одесса : Городская типография, 1851. – 92 с.
10. Корж Н.Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа / Н.Л. Корж. – Одесса : Городская типография, 1842. – 100 с.
11. Иванов В.М. Історія держави і права України : [підруч.] / В.М. Иванов. – К. : Київський університет права НАН України, 2013. – 894 с.
12. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатювич, З. Стефанів та ін.] ; упорядник Б.З. Якимович. – 4-те вид., змін. і доп. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
13. Лазарович М.В. Історія України : [навч. посіб.] / М.В. Лазарович. – 2-ге вид., виправл. і доповн. – К. : Знання, 2011. – 685 с.
14. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.) : [навч. посіб.] / І.Й. Бойко. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 408 с.
15. Гончаренко В.Д. Тернистий шлях до незалежності / В.Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 7. – С. 5–12.

16. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької / М. Слабченко // Праці комісії для вивчення історії Західно-Руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – № 12. – С. 203–240.

17. Косвен М.О. К вопросу о военной демократии / М.О. Косвен // Проблемы истории первобытного общества. – М. ; Л., 1969. – 252 с.

18. Никитин Н.И. О формационной природе ранних казачьих сообществ (к постановке вопроса) / Н.И. Никитин // Феодализм в России : сб. статей и воспоминаний, посвящ. памяти акад. Л.А. Черепнина. – М., 1987. – С. 240–252.

19. Надхин Г.П. Церковные памятники Запорожья / Г.П. Надхин // Древняя и Новая Россия. – 1879. – Т. 2. – С. 216–231.

20. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2003. – Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – 2003. – 506 с.

21. Записки Одесского Общества Истории и Древностей (ЗООИД) Одесса, 1844–1867. – Т. 6. – 1867. – 646 с.

22. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2004. – Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. – Кн. 2. – 2004. – 568 с.

